

ام کلثوم؛ دختر محمد بن عثمان بن سعید عُمَری از نائبان خاص امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف

### زیست نامه

ام کلثوم از زنان مشهور در دوره غیبت صغرا بود. از آنجا که منابع درباره نام وی اطلاعات تفصیلی ارائه نکرده‌اند، عمدتاً با همین کنیه شناخته می‌شود. وی دختر محمد بن عثمان عُمَری (د. ۳۰۵ق)<sup>۱</sup> دومین وکیل از نواب اربعه است. نام مادر و تاریخ دقیق ولادت و وفات او در منابع ذکر نشده است. با این وجود، شواهدی از جمله روایت نوه‌اش ابونصر<sup>۲</sup> (زنده تا سال ۴۰۰ق) از او،<sup>۳</sup> حاکی از حیات او در عصر علی بن محمد سمری (د. ۳۲۹ق) چهارمین وکیل امام عصر (ع) است که استمرار حضور وی در دوره غیبت صغرا را تأیید می‌کند. همچنین در صورتی که خطاب «یا بُنَّیَّة» از سوی حسین بن روح نوبختی (د. ۳۲۶ق) برای او در ماجرای انحراف بنی بسطام<sup>۴</sup> واقعی دانسته شود سن او در این مقطع نباید چندان بالا بوده باشد.

أم کلثوم با احمد بن ابراهیم بن نوبخت با کنیه أبوعبدالله یا أبوجعفر از متکلمان بزرگ، دانشمندان فقه و حدیث و از چهره‌های برجسته خاندان نوبختی و از یاران پدرش ازدواج کرد.<sup>۵</sup> فرزندان ام کلثوم، جعفر بن احمد<sup>۶</sup> و دختری بوده که مادر هبۀ الله بن محمد کاتب از محدثان شیعه است.<sup>۷</sup> ذکر ام کلثوم به عنوان مادر هبۀ الله در برخی منابع<sup>۸</sup> تصحیف شده و عبارت درست «أم أمه أم کلثوم» بوده است.<sup>۹</sup> تنها اطلاعات درباره نام این دختر، شهرت هبۀ الله به «ابن برنیّه» است.<sup>۱۰</sup> ابراهیم بن جعفر نوه پسری ام کلثوم از متکلمان و فقیهان خاندان نوبختی بوده که به همراه پسر عمه‌اش از راویان حسین بن روح نوبختی بودند.<sup>۱۱</sup>

۱. طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، ص ۴۱۴.

۲. طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، ص ۲۹۴.

۳. نجاشی، احمد، رجال نجاشی، ص ۴۴۰.

۴. طوسی، الغیبه ص ۴۰۵.

۵. امین، محسن، أعیان الشیعه، ج ۲، ص ۴۷۲.

۶. امین، سید محسن، اعیان الشیعه، ج ۴، ص ۸۱ و ج ۲، ص ۴۷۲.

۷. طوسی، الغیبه، ص ۳۷۲.

۸. نجاشی، احمد، رجال نجاشی، ص ۴۴۰.

۹. طوسی، الغیبه، ص ۳۵۴-۳۵۳؛ خویی، ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، ج ۱۹، ص ۲۵۲.

۱۰. نجاشی، احمد، رجال نجاشی، ص ۴۴۰؛ ابن داود حلی، حسن بن علی، الرجال، ص ۳۶۶.

۱۱. امین، سید محسن، اعیان الشیعه، ج ۲، ص ۱۱۵.

سکونت ام کلثوم به همراه پدرش در بغداد<sup>۱۲</sup> و محله کرخ آن، بعد از شهادت امام حسن عسکری(ع) (۲۶۰-۲۳۲ق) بوده است.<sup>۱۳</sup> با توجه به حضور خاندان، همسر و فرزندان وی در این شهر و عدم گزارش خروج ام کلثوم از آن، گویا وی در همانجا از دنیا رفته است. درباره محل دفن ام کلثوم در کنار پدرش محمد بن عثمان، پدر بزرگش عثمان بن سعید و جدّه‌اش در سمت غربی بغداد و در محله معروف الدرب<sup>۱۴</sup> یا در قبرستان قریش بغداد<sup>۱۵</sup> که آرامگاه خاندان آل نوبخت به شمار می‌رفت، اطلاع دقیقی در دست نیست.

### خاندان و تبار

ام کلثوم از خاندان دو تن از نواب اربعه حضرت حجت(ع) بود و از این جهت در یکی از خاندان‌های شناخته شده جامعه امامیه قرار دارد. این خاندان از طایفه بنی اسد بودند.<sup>۱۶</sup> عثمان بن سعید(د. قبل از ۲۶۷ق) پدر بزرگ وی، بنابر انتساب به جدش، یا بر اساس گزارشی دیگر، به سبب نام‌گذاری از سوی امام حسن عسکری(ع) به «عمری» شهرت یافت.<sup>۱۷</sup> عثمان بن سعید و سپس فرزندش محمد، به عنوان وکیل خاص حضرت حجت(ع) منصوب شدند. افزون بر وکالت عثمان بن سعید بر امام هادی(ع) و امام حسن(ع)،<sup>۱۸</sup> استمرار وکالت خاص وی و فرزندش محمد بن عثمان، نزدیک به پنجاه سال،<sup>۱۹</sup> موجب شهرت و اعتبار بیشتر این خاندان در میان امامیه شد.

همسر ام کلثوم نیز در مقام کارگزار حسین بن روح نوبختی سومین نایب حضرت حجت(ع)، در بغداد سِمَت دبیری را داشته و از یاران نزدیک و مورد اعتماد او بود.<sup>۲۰</sup> شماری از نامه‌های

۱۲. طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، ص ۳۶۶ و ۳۵۸.

۱۳. جاسم، محمد حسین، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم علیه السلام، ص ۱۴۹.

۱۴. طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، ص ۳۵۸ و ۳۶۶؛ امین، محسن، أعیان الشیعه، ج ۲، ص ۴۷.

۱۵. امین، محسن، أعیان الشیعه، ج ۶، ص ۲۱.

۱۶. طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، ص ۳۵۳.

۱۷. طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، ص ۳۵۴-۳۵۳.

۱۸. طوسی، الغیبه، ص ۳۵۳.

۱۹. طوسی، همان، ص ۳۶۶ - ۳۵۶.

۲۰. طوسی، همان، ص ۳۷۳.

نویختی و یا پاسخ بسیاری از پرسش‌های شیعیان با املائی نویختی و خط وی نوشته می‌شد.<sup>۲۱</sup>  
احمد بن ابراهیم در یکی از نقل‌ها قضیه انتصاب وکیل سوم را خبر داده است.<sup>۲۲</sup>

### جایگاه اجتماعی

ام کلثوم به سبب انتساب به چنین خاندان‌هایی، در شمار یکی از زنان وابسته به یکی از خاندان‌های شناخته شده امامیه قرار داشت؛ و در محیط اجتماعی امامیه دوره غیبت صغرا از موقعیت خانوادگی ویژه‌ای برخوردار بود. یادکرد او با عنوان «الکبیره»<sup>۲۳</sup> نیز می‌تواند نشان دهنده جایگاه اجتماعی برجسته او باشد. در آثار برخی متأخرین نیز به ملاقات وی با امام عصر(ع)<sup>۲۴</sup> در عصر غیبت صغرا اشاره شده است که در منابع متقدم ردپایی از آن یافت نشد. این جایگاه، ارتباط وی با جامعه امامیه و شبکه وکالت را تداوم بخشید و از این رهگذر، بخشی از اطلاعات مرتبط با سازمان وکالت از طریق او به منابع امامیه راه یافت. چنانچه برخی گزارش‌ها از مورد اعتماد بودن ام کلثوم نزد حسین بن روح حکایت دارد.<sup>۲۵</sup>

هبة الله نوه أم کلثوم برای محمد بن عثمان کتاب‌هایی در زمینه فقه از جمله «کتب الاشربة» یاد کرده که احادیث آن را از امام حسن عسکری(ع)، امام عصر(ع) و نیز به واسطه پدرش از امام هادی(ع)(۲۵۴-۲۱۲ق) شنیده بود. بر اساس گفته ام کلثوم، پدرش هنگام وصیت آنها را به حسین بن روح داد و او نیز هنگام مرگ به علی بن محمد سمری وکیل چهارم سپرد.<sup>۲۶</sup> برخی نیامدن نام‌های این آثار در منابع فهرستی امامیه همچون رجال نجاشی(د. ۴۵۰ق) و فهرست طوسی(د. ۴۶۰ق) را حاکی از این دانسته‌اند که از ودایع نزد وکلا بوده و دانشمندان و راویان حدیث آن را ندیده‌اند.<sup>۲۷</sup> گویا برای همین برخی بر آنند که ام کلثوم ودایعی را بر حسین بن روح رسانده است.<sup>۲۸</sup> در صورت پذیرش این دیدگاه، ودایع به یک زن مورد اعتماد و اطمینان

۲۱. طوسی، الغیبه، ص ۳۷۴-۳۷۳؛ و نیز نک: صدر، حسن، شیعه بنیانگذاران فرهنگ اسلام، صفحه: ۵۸۶-۵۸۵.

۲۲. طوسی: همان، ص ۳۷۲-۳۷۱.

۲۳. طوسی، همان، ص ۳۶۳.

۲۴. محدث نوری، حسین، نجم ثاقب فی أحوال الإمام الغائب، ج ۲، ص ۴۴۹.

۲۵. طوسی، همان، ص ۴۰۵.

۲۶. طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، ص ۳۶۳؛ شوشتری، محمدتقی، قاموس الرجال، ج ۹، ص ۴۱۰.

۲۷. خوئی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، ج ۱۶، ص ۲۷۶.

۲۸. صدر، حسن، تکملة أمل الأمل، ج ۶، ص ۳۴۲.

سپرده شد و نقش او در حفظ و انتقال این ودایع علمی مهم بوده است. همچنین حاکی از مورد اعتماد بودن ام کلثوم نزد سه وکیل امام عصر عجل الله تعالی فرجه است.

همچنین بر اساس گزارشی بنی بسطام تحت تأثیر شلمغانی، درباره ام کلثوم به تناسخ و حلول حضرت فاطمه (س) در او باورمند شدند.<sup>۲۹</sup> طرح چنین ادعایی از سوی شلمغانی و پذیرش آن از سوی این خاندان، می‌تواند شاهی بر جایگاه بالای اجتماعی او به عنوان دختر نایب دوم و همسر یکی از بزرگان خاندان نوبختی، در جامعه امامی بغداد، و دست کم در میان خاندان بنی بسطام باشد.

### جایگاه علمی

برخی معاصران ام کلثوم را از زنان فرهیخته و ارجمند دانسته و فضیلت، دانش و پرهیزگاری وی را ستوده‌اند.<sup>۳۰</sup> برخی دیگر به مرجعیت علمی این زن در مسائل دینی برای زنان در دوران پدر و بعد از آن اشاره کرده‌اند.<sup>۳۱</sup> اگرچه شواهد چندانی از حضور مستقل وی در حلقه‌های رسمی آموزش و نقل حدیث در دست نیست؛ اما برخی او را از زنان مبلغی دانسته‌اند که فعالیت‌های امامیه را در میان زنان بنو بسطام هدایت و ساماندهی می‌کرده است.<sup>۳۲</sup>

ام کلثوم از جمله زنانی است که از طریق نقل مستقیم برخی گزارش‌های از نقل‌های تاریخی دوره غیبت صغرا، در انتقال اطلاعات مربوط به سازمان وکالت نقش داشته است. این اخبار از طریق ابونصر هبه الله نوه وی نقل شده است.<sup>۳۳</sup> گزارشی از او درباره اموالی از قم و نواحی آن به محمد بن عثمان است که وضعیت دشوار دوره معتضد خلیفه عباسی (۲۸۹-۲۷۹ق) را به تصویر می‌کشد. بر اساس این گزارش ارسال اموال از طریق فرد مورد اعتماد و بدون نوشته، به وکیل امام تحویل می‌شده است.<sup>۳۴</sup> گزارش دیگر وی درباره انتصاب حسین بن روح نوبختی به

<sup>۲۹</sup>. طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، ص ۴۰۴.

<sup>۳۰</sup>. محلاتی، ذبیح‌الله، ریاحین الشریعه فی ترجمه علماء النساء الشیعه، ج ۳، ص ۴۳۵.

<sup>۳۱</sup>. صدر، حسن، تکمله أمل الآمل، ج ۶، ص ۳۴۲.

<sup>۳۲</sup>. جاسم حسین، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم (عج)، ص ۲۰۲.

<sup>۳۳</sup>. به عنوان نمونه نک: طوسی، الغیبه، ص ۲۹۴ و ۳۶۵.

<sup>۳۴</sup>. طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، ص ۲۹۶-۲۹۴.

جانشینی وکیل دوم است.<sup>۳۵</sup> همچنین او آگاهی پدر خود از تاریخ وفات، محل دفن و آماده‌سازی لوحی مشتمل بر آیات قرآن و اسامی ائمه (ع) بر قبر خویش را روایت کرده است.<sup>۳۶</sup>

روایت دیگر وی از روابط نزدیک حسین بن روح با محمد بن عثمان به عنوان کارگزار زبردست در سال‌های متمادی حکایت دارد که اسرار مهم نیز در اختیار او قرار می‌گرفت. بر اساس این گزارش جایگاه فردی نوبختی و اعتماد وکیل دوم به وی، جایگاه او را به عنوان وکیل سوم در بین شیعیان آماده کرده و سپس از طریق وصیت و با نص به نوبختی رسید.<sup>۳۷</sup>

گزارش دیگر ام کلثوم اطلاعات ارزشمندی درباره انحراف گروهی از بنی‌سپاطم از خاندان‌های سرشناس<sup>۳۸</sup> تحت تأثیر عقاید محمد بن علی شلمغانی از مدعیان دروغین نیابت و صدور توقیع لعن درباره او به دست می‌دهد. بر اساس این گزارش زمانی که نوبختی در میان مردم شلمغانی را بزرگ داشت او نزد بنی‌سپاطم جایگاه و اعتباری ویژه پیدا کرد و در زمان انحراف، زیرکانه باورهای خود را به نوبختی منتسب کرد. ام کلثوم وقتی از اعتقاد بنی‌سپاطم به تناسخ تحت تأثیر آموزه‌های شلمغانی و مدعی حلول روح فاطمه زهرا<sup>علیها السلام</sup> در جسم خودش شد به حسین بن روح اطلاع داد.<sup>۳۹</sup> این امر حاکی از آن است که شلمغانی از این طریق در پی نفوذ به هسته مرکزی قدرت بوده است. پس از افشای این جریان از سوی ام کلثوم به حسین بن روح بود که از شلمغانی اعلام بیزاری و دستور کناره‌گیری صادر شد و در نهایت توقیعی از طرف حضرت حجت<sup>علیه السلام</sup> برای همه شیعیان، مشتمل بر لعن شلمغانی صادر شد.<sup>۴۰</sup>

وجه تاثیر گذار

---

۳۵. طوسی، الغیبه، ص ۳۶۳.

۳۶. طوسی، الغیبه، ص ۳۶۵ - ۳۶۴.

۳۷. طوسی، الغیبه، ص ۳۷۲.

۳۸. محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه امام مهدی (ع) بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ، ج ۴، ص ۱۰۱.

۳۹. طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، ص ۴۰۴؛ اقبال آشتیانی، عباس، آل نوبخت، ص ۲۶۳-۲۶۲.

۴۰. طوسی، الغیبه، ص ۴۰۵.

نقش حفاظتی و امنیتی در شبکه وکالت و کشف و افشای به موقع انحراف و سوءاستفاده شلمغانی در خاندان بنی بسطام، حفظ و انتقال ودایع و اسناد علمی، امانت‌داری و ایفای نقش واسط در انتقال کتب فقهی و میراث مکتوب نایب دوم به نواب بعدی و حفظ سیر.

زینب رضانژاد کلانی

## منابع

۱. أعلام النساء المؤمنات، محمد حسون، تهران، اسوه، دوم، ۱۴۲۱ق.
۲. أعيان الشيعة، محسن امين عاملی (م. ۱۳۷۱ق)، بيروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ق.
۳. آل نوبخت، عباس اقبال آشتیانی (م. ۱۳۳۴ش)، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۳ش.
۴. تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم عجله الله تعالی فرجه، محمدحسین جاسم، تهران، امیرکبیر، اول، ۱۳۸۵ش.
۵. تکملة أمل الآمل، حسن صدر (م. ۱۳۵۴ق)، بيروت، دارالمؤرخ العربی، ۱۴۲۹ق.
۶. دانشنامه امام مهدی (عج) برپایه قرآن، حدیث و تاریخ، محمد محمدی ری شهری، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۹۳ش.
۷. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، محمد محسن آقابزرگ تهرانی (م. ۱۳۸۹ق)، بيروت، دارالأضواء، سوم، ۱۴۰۳ق.
۸. الرجال، حسن بن علی ابن داوود حلی (م. ۷۰۷ق)، محقق: محمدصادق بحر العلوم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ش.
۹. رياحين الشريعة فی ترجمه علماء النساء الشيعة، ذبيح الله محلاتی (م. ۱۳۹۹ق)، تهران، دارالکتب الاسلامیه، —
۱۰. زنان دانشمند و راوی حدیث، احمد صادقی اردستانی (م. —)، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵ش.
۱۱. شیعه؛ بنیان گذاران فرهنگ اسلام، حسن صدر (م. ۱۳۵۴ق)، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۱ش.
۱۲. الغيبة، محمد بن حسن طوسی (م. ۴۶۰ق)، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۲۵ق.

۱۳. قاموس الرجال، محمدتقی شوشتری (م. ۱۴۱۵ق)، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
۱۴. معجم رجال الحديث و تفصيل طبقات الرواء، سيد ابوالقاسم خوئی (م. ۱۴۱۳ق)، قم، مرکز نشر آثار شیعه، ۱۴۱۰ق.
۱۵. نجم الثاقب فی أحوال الإمام الغائب، میرزا حسین نوری طبرسی (م. ۱۳۲۰ق)، قم، مسجد جمکران، ۱۳۸۴ش.